

Magyar Képzőművészeti Egyetem Doktori Iskola

HARSÁNYI ESZTER

**RÓMAI KORI FALFESTMÉNYEK KÉSZÍTÉS–TECHNIKÁJA, FELTÁRÁSA,
RENDSZEREZÉSE ÉS KUTATÁSA**

Doktori disszertáció tézisei

Témavezető: Dr. Galambos Éva

Budapest

2016

I. A disszertáció témája

A disszertáció témája római kori falfestmények készítés–technikája, feltárása, rendszerezése és kutatása.

II. A disszertáció célkitűzései

A disszertáció megírásának célja azoknak az ismereteknek és tapasztalatoknak a lejegyzése volt, amelyeknek a római kori falfestményeletek feltárásával, rendszerezésével és kutatásával töltött évek alatt restaurátorként a birtokába jutottam. Fontosnak tartottam egy összefoglaló munka létrehozását, hiszen a restaurátor és régész szakma határmezsgyéjén mozgó tevékenység végzéséhez szükséges ismereteknek csak egy részét érinti az Magyar Képzőművészeti Egyetem festő–restaurátor szakán folyó oktatás, a különböző egyetemek régész hallgatóinak pedig a szükséges tudásanyag egy másik részét van lehetőségük elsajátítani.¹

A falfestményeletek szakszerű feltárásának, rendszerezésének és kutatásának egyik feltétele a római kori falfestmények készítés–technikájának és a felhasznált anyagoknak az ismerete. Céлом volt ezért egy ezzel foglalkozó, a modern természettudományos vizsgálatok eredményeinek és két ókori szerző, *Vitruvius* és id. *Plinius* munkáinak felhasználásával összeállított fejezet megírása.

Szerettem volna minél több, a *Pannonia* provincia Dunántúlra eső területéről származó falfestmény² készítés–technikájára és a felhasznált anyagokra vonatkozó vizsgálati adatot összegyűjteni, csoportosítási lehetőségeik bemutatásával majdani összehasonlító elemzéseik lehetséges szempontjait megfogalmazni.

Ahhoz, azonban, hogy ilyen összehasonlító elemzések a jövőben megszülethessenek, a falfestményeletek egységes szemléletmód alapján végzett szakszerű feltárására, rendszerezésére, valamint kutatására van szükség. Ehhez nyújthat segítséget, reményeim szerint, a disszertáció.

III. A disszertáció felépítése

A disszertáció négy fő fejezetből áll, melyek a következő címet viselik:

1. Római kori falfestmények készítés–technikája
2. Falfestményeletek feltárása, kiemelése
3. Falfestményeletek rendszerezése, a töredékek összeillesztése
4. Falfestményeletek kutatása

---

¹ Ennek következtében a disszertációban előfordul, hogy a restaurátorok számára egyértelmű kifejezéseket olykor magyarázatokat fűztem a más területen dolgozó szakemberek kedvéért, és fordítva, a régészek számára evidenseket kommentárokkal láttam el. Ezek többnyire lábjegyzetben kaptak helyet.

² *Aquincum*, *Ács–Vaspusztá*, *Balácapusztá*, *Balatonfüred*, *Brigetio*, *Gorsium*, *Savaria* területén feltárt falfestményeletek.

1. fejezet

Ahhoz, hogy a falfestményleletek szakszerűen legyenek feltárva, restaurálva és kutatva, nélkülözhetetlen, hogy tisztában legyünk a római kori falfestmények készítés-technikájával, amit a doktori disszertáció első fejezete tárgyal. A benne foglaltak egyrészt saját tapasztalat és vizsgálati eredmények, másrészt a rendelkezésre álló szakirodalom feldolgozása és nem utolsósorban két ókori szerző írásainak elemzése révén álltak össze. A modern kutatásokon alapuló, birtokunkban lévő ismeretanyag összevetése a Kr.e. első században élt *Vitruvius* „Tíz könyv az építészetéről” című munkájában, valamint Id. *Plinius* a Kr.u. első század 70-es éveiben írt „*Naturalis Historia*”-jában összegyűjtöttéssel sok egyezést és néhány eltérést mutat. Ez utóbbiak ellenére a kor technikai ismereteiről és igényességéről tudósító gyakorló építész *Vitruvius* munkája is és Id. *Plinius* enciklopédikus műve felbecsülhetetlen értékű forrása a témával foglalkozó szakembereknek, mint ahogy azt ez a fejezet is tanúsítja.

A fejezet alapvetően három részből áll.

Az első rész (1. 1. fejezet) a falfestményt hordozó vakolatokról szól, összefoglalja a készítésükhöz használt lehetséges alapanyagokat – a kötőanyagokat (1. 1. 1. fejezet), töltőanyagokat (1. 1. 2. fejezet), és adalékanyagokat (1. 1. 3. fejezet) – a habarcsok készítésének (1. 1. 4. fejezet) és a vakolatrétegek felhordásának módját (1. 1. 5. fejezet). Külön alfejezet foglalkozik a *Pannonia* provincia Dunántúlra eső területéről származó falfestmények vakolataival, főszövegben tárgyalva összetételük és kialakítási módjuk főbb jellegzetességeit. A vizsgált falfestmények ezek alapján csoportokba rendezve kerülnek felsorolásra a lábjegyzetben (1. 1. 6. fejezet). Ez a rendszerezés alapját képezheti, további vizsgálati eredményekkel bővítve, későbbi összehasonlító elemzéseknek. A fejezet melléklete az *intonacok*ban előforduló töltőanyagfajtákat összefoglaló táblázat (1. 1. 6. 1. fejezet).

A második rész a falfestmények festett rétegének készítés-technikáját mutatja be (1. 2. fejezet). A festéstechnikákat részletező fejezetet (1. 2. 1. fejezet) a színezőanyagokról szóló követi (1. 2. 2.). Ezen belül külön alfejezet foglalkozik az irodalmi forrásokban említettekkel (1. 2. 2. 1. fejezet), amihez kapcsolódik egy táblázat a színezékek áráról id. *Plinius* korában. A táblázatban e mellett fel van tüntetve a színezőanyagok mai elnevezése, és az, ahogyan *Vitruvius* illetve id. *Plinius* említi őket. Szerepel összetételük, valamint az, hogy *Vitruvius* és id. *Plinius* írásaiban hol esik róluk szó, és hogy természetes vagy mesterséges eredetűek-e. A táblázatban szereplő színezőanyagok között találkozhatunk olyanokkal is, amelyek alkalmazását római kori falfestményeken vizsgálatok eddig nem igazolták, de a szerzők szerint falfestéshez is használták őket.

Az említett két ókori szerző által említett, falfestéshez használatos színezőanyagok bőséges tárházához képest a valóságban azonban a mesterek palettája általában jóval egyszerűbb lehetett. A táblázat után az értekezésben ezért egy olyan rész következik, amely a vizsgálatok által is igazolt, általánosan elterjedt színezőanyagokról szól (1. 2. 2. 2. fejezet), külön alfejezetekben tárgyalva a különböző pigmenteket. A disszertáció függelékében kapott helyet az a majd négyes, falfestményekről származó festékréteg minták és pigment rögök illetve labdacskok vizsgálati eredményeit táblázatba foglaló gyűjtemény (Függelék II.), amelynek összeállítása és felhasználása tette lehetővé a *Pannonia* provincia Dunántúlra eső területéről származó falfestményeken eddig azonosított pigmentek meghatározását és festéstechnikai

sajátosságaik megfigyelését, amit külön fejezet tárgyal (1. 2. 2. 3. fejezet). A disszertáció ezen részéhez tartozik még a *savariai Iseum* területén feltárt egyiptomi kék pigment–labdacok és festékmaradványok optikai mikroszkópos vizsgálati eredményeit tartalmazó melléklet, amely szintén a függelékben kapott helyet (Függelék I.).

Az első fejezet harmadik része (1. 3. fejezet) a falfestmények készítésére, vakolására (1. 3. 1. fejezet), felvázolására (1. 3. 2. fejezet) és festésére (1. 3. 3. fejezet) vonatkozó összefoglalókat tartalmazza, amelyek magukban foglalják a *Pannonia* provincia Dunántúlra eső területéről származó falfestményeken megfigyelteket is, a vakolásra vonatkozókat külön alfejezetben tárgyalva (1. 3. 1. 1. fejezet).

2. fejezet

A disszertáció második fejezete a Magyarországon folyó régészeti ásatásokon előkerülő falfestményeletek feltárásáról és kiemeléséről szól. E kezdeti munkafolyamatok rendkívül nagy jelentőséggel bírnak, hiszen a megfelelően megválasztott módszerek biztosítják, hogy a lehető legtöbb információt nyerhessük a töredékek feltárási körülményeiből, és magukból a falfestménydarabokból. Egy falfestményelet későbbi sorsára nézve is meghatározóak, nagymértékben befolyásolják a töredékek összeállíthatóságát, restaurálhatóságát, és nem utolsósorban azt, hogy mindez mennyi időt vesz majd igénybe és milyen bemutatható eredménnyel zárul.

A fejezet első alfejezete a mész kötőanyagú festett vakolatok előkerülési állapotát taglalja (2. 1. fejezet). Egyrészt a festett vakolatok eredeti, az alapanyagokból és a készítés-technikai eljárásokból fakadó állapotát meghatározó tényezőkkel (2. 1. 1. fejezet), másrészt az állapotot befolyásoló külső tényezőkkel (1. 1. 2.) foglalkozik.

A „bontási és kiemelési módszerek” címet viselő alfejezet (2. 2. fejezet) a feltárásánál, kiemelésénél az esetek többségében alkalmazható módszereket, eljárásokat és anyagokat foglalja össze. Négy részre tagolódik, elsőként a módszerek megválasztását befolyásoló tényezőket tárgyalja (2. 2. 1. fejezet), majd az alkalmazandó anyagokkal szembeni követelményeket (2. 2. 2.). Külön rész foglalkozik a töredezett felületek egyben kiemeléséhez szükséges átmeneti leragasztással és anyagaival (2. 2. 3.), valamint a töredezett felületek ideiglenes beágyazásával és az ehhez használható anyagokkal (2. 2. 4.). A feltárások során csiszolódott módszertani leírás elősegítheti a falfestményeletek szakszerű kibontását, kiemelését, mindezek megfelelő dokumentálását (2. 3. fejezet) és állagmegóvó csomagolását (2. 4. fejezet).

Amennyiben a falfestménytöredékek feltárása megfelelően történt, akkor minden egyes töredék illetve felület elhelyezkedése illetve egymáshoz viszonyított helyzetük az előkerülésükkor felidézhető, elméletben rekonstruálható.

3. fejezet

A harmadik fejezet a feltárt falfestménytöredékek rendszerezésének (3. 1. fejezet) és összeillesztésének (3. 2. fejezet) szempontjait ismerteti, valamint személyes tapasztalatok alapján megfogalmazott gyakorlati tanácsokat tartalmaz.

Kiemelt hangsúlyt kap annak fontossága, hogy – amennyiben megfelelően dokumentált a feltárás – a rendszerezést és az összeillesztést oly módon kell végezni, hogy minden egyes töredék feltáráshoz vonatkozó adatai a munkafolyamatok során végig a töredékekhez rendelhetők legyenek.

4. fejezet

A disszertáció negyedik fejezete a falfestményelemek kutatásáról szól, jellemzően nem módszertani szempontból megközelítve a témát, inkább egyfajta iránymutatás arra nézve, hogy mit miért érdemes vizsgálni, és a közvetlen eredmények mennyiben segíthetnek hozzá messzebbmenő következtetések levonásához.

Az alapvetően két részre osztott fejezet első része hangsúlyozza, hogy e cél érdekében mennyire fontos egy falfestményelem előkerülési körülményeinek pontos megfigyelése és dokumentálása (4. 1. fejezet).

A második rész a falfestményelemek tanulmányozásával és vizsgálatával nyerhető ismereteket foglalja össze, a készítés–technikai vizsgálatok felől megközelítve a témát (4. 2. fejezet), külön tárgyalva a vakolatvizsgálatokat (4. 2. 1. 1. fejezet) illetve a festett réteg (4. 2. 1. 2. fejezet) valamint a festett felszín vizsgálatát (4. 2. 1. 3. fejezet).

A falfestmények kutatása, vizsgálata – a restaurálás lépéseinek megtervezése mellett – számos olyan ismeret megszerzéséhez vezet, amelyek hasznosak, olykor nélkülözhetetlenek mind a régészeti, építészeti, mind pedig a művészettörténeti, stilisztikai kutatásokat végző szakemberek számára. A falfestmények amellet, hogy egy hajdani épület díszítéséről tájékoztatnak, sok esetben olyan, az épületre vonatkozó információkat is hordoznak, amelyek kiegészítik a régészeti megfigyelések és kutatások eredményeit.

IV. A disszertáció főbb eredményei

A disszertáció megírásával megszületett egy olyan, a római kori falfestmények készítés technikáját és a felhasznált anyagokat részletekbe menően bemutató összefoglaló, amely sem magyarul sem más nyelven, nem állt rendelkezésre.

A Dunántúlról származó római kori falfestmények egy részének készítés–technikájára és a felhasznált anyagokra vonatkozó adatok összegyűjtése, kiértékelése megkezdődött. A hosszas gyűjtőmunka eredményeként összeállt egy, a Pannonia provincia Dunántúli területéről származó falfestmények festett rétegének pigment–vizsgálati eredményeit – majd négyszáz tételt – tartalmazó táblázat, ami a későbbiekben bővíthető. Megfogalmazódtak egy majdani összehasonlító elemzéshez szükséges csoportosítási lehetőségek, és a rendelkezésre álló ismeretek alapján a különböző falfestmények már így módon lettek rendszerezve.

A falfestményelemek kutatásával szereshető ismeretek felvázolása rávilágít arra, hogy miért fontos a falfestmények vizsgálata, és miért lenne szerencsés ezt oly módon végezni, hogy az eredmények összevethetők legyenek.

Mindezek megfogalmazásával, kiegészítve a falfestményelemek feltárásánál, kiemelésénél, dokumentálásánál és csomagolásánál javasolt módszerek és eszközök ismertetésével reményem szerint elősegítem a római kori falfestmények szakszerű feltárását, kezelését és kutatását.

V. A szerző publikációi a disszertáció témájához kapcsolódóan

- Harsányi–Kurovszky 2000** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Beszámoló a Komárom/Szőny–Vásártéren feltárt mennyezetfestmény restaurálásáról.* in: A római kori falfestészet Pannoniában. ActaArchBrig Ser. 1. Vol. 1. (Budapest-Komárom 2000), 107–116
- Harsányi–Kurovszky 2001** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *A falkép-töredékek előkerülése és kiemelési rendszere* pp. 22., *A mennyezetfestmény szerkezete* pp.: 23-26, *Ókori geometrikus szerkesztés nyomai a szőnyi mennyezetfestményen* pp.: 69–73, *A feltárt töredékek összeállítása, restaurálása és bemutatása. A mennyezetfestmény készítés-technikája* pp.: 93-100 in: L. Borhy: Pannoniai falfestmény, (Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2001) 1–148
- Harsányi–Kurovszky 2002** Harsányi, E. – Kurovszky Zs.: *Traces of Geometric Construction on the Second Century A. D. Roman Ceiling Composition of Szőny* in: ActaArchHung 53 (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002) 151–169
- Harsányi–Kurovszky 2002a** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Tác/Gorsium. Egy feltárt helyiség falfestményeinek restaurálása* in: MSZ 2002/2. (KÖH, Budapest, 2002) 137–140
- Harsányi–Kurovszky 2002b** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *A Komárom/Szőny–Vásártér 2. szám alatt feltárt római falfestmény feltárása, összeállítása és restaurálása* in: MSZ 2002/2. (KÖH, Budapest, 2002) 55–57
- Harsányi–Kurovszky 2003** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Theoretical Reconstruction of a Room from the 3RD Century AD., Excavated in Gorsium, Based on Information Gathered during the Excavation and the Restoring Process of the Wall-Painting Fragments (Preliminary Report)* in: ARegia XXXII. (Székesfehérvár, 2003) 41–48
- Harsányi–Kurovszky 2004** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Komárom/Szőny–Vásártér 1. számú épület 1. helyiségének falfestményei, Mikroszkópos és röntgen diffrakciós vizsgálatok (A MAOE iparművészeti tagozatának restaurátori kutatási támogatása)* dokumentáció (2004)
- Harsányi–Kurovszky 2004c** Harsányi, E. – Kurovszky, Zs.: *Traces of Geometric Construction on the Second Century A.D. Roman Ceiling Composition of Komárom/Szőny–Vásártér* in: Plafond et routes a l'époque antique (szerk: Borhy L., Pytheas kiadó, Budapest, 2004) 245–253

- Harsányi–Kurovszky 2007** Harsányi, E. – Kurovszky, Zs.: *Theoretical reconstruction of a Room in Gorsium/Herculia, Area Sacra mid IIIrd century A.D.* in: *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua* (ed: Guiral Pelegrín, C., Zaragoza, 2007) 411–414
- Harsányi–Kurovszky 2010** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Az I. számú épület falfestményei: A mennyezetfestmény szerkezete* in.: Borhy L. – Harsányi, E. – Kovács L. O. – Kurovszky, Zs. – Magyar M. – Paetz Gen. Schieck, A. – Pásztókai Sz. J. – Számadó E.: *Római Kori Falfestmények Brigetióból*, ActaArchBrig, Ser. I. Vol. 3., (szerk.: Borhy L.–Számadó E., Komárom, 2010) 30–32
- Harsányi–Kurovszky 2010a** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *A III. számú épület (Komárom/Szőny-Vásártér 2.) falfestményei* in.: Borhy L. – Harsányi, E. – Kovács L. O. – Kurovszky, Zs. – Magyar M. – Paetz Gen. Schieck, A. – Pásztókai Sz. J. – Számadó E.: *Római Kori Falfestmények Brigetióból*, ActaArchBrig, Ser. I. Vol. 3. (szerk.: Borhy L.–Számadó E., Komárom, 2010) 95–102
- Harsányi–Kurovszky 2011** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Falfestményleletek feltárása, kiemelése, megőrzése*, in: *Régészeti kézikönyv II*, DVD, (Magyar Régész Szövetség, Budapest, 2011)
- Harsányi–Kurovszky 2012** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Előzetes beszámoló a Komárom/Szőny, Vásártér 2. szám alatti családi háznál feltárt római kori falfestményről*, in: *FiRKÁK II*. (Szerk.: Bíró Sz.–Vámos P., Mursella Régészeti Egyesület, Győr 2012) 477–491
- Harsányi–Kurovszky 2013** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Savaria korai Iseumának falfestményei* in *Magyar Régészet online magazin 2013 ősz*. <http://www.archaeolingua.hu/>
- Harsányi–Kurovszky 2014** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Falfestményleletek feltárása, kiemelése, megőrzése* in: *FiRKÁK III*. (Szerk.: Balázs Péter, Savaria Megyei Hatóköri Városi Múzeum, Szombathely, 2014) 103–112
- Harsányi–Kurovszky 2014a** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Savaria korai Iseumának falfestményei* in: *FiRKÁK III* (Szerk.: Balázs Péter, Savaria Megyei Hatóköri Városi Múzeum, Szombathely, 2014) 51– 66.
- Harsányi–Kurovszky 2015** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Falfestménytöredékek az Iseumból és környékéről* in: *A savariai ISIS szentély, kiállítás katalógus (Iseum Savariense, Régészeti Múzeum és Tárház, Szombathely, 2013) 75–88*

- Harsányi–Kurovszky 2015a** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Wall paintings of the early Iseum of Savaria, Pannonia* in: XI International Conference of AIPMA: Context and meaning (ed: S. T. A. M. Mols and E. M. Moormann) Kiadás alatt.
- Harsányi–Kurovszky 2016** Harsányi E. – Kurovszky Zs.: *Murals of the earlier Iseum of Savaria* in: Iseum 60 konferencia kötet (Iseum Savariense, Régészeti Múzeum és Tárház, Szombathely) Kiadás alatt.
- Harsányi–Kurovszky–Kovács 2003** Harsányi E. – Kurovszky Zs. – Kovács L. O.: *Az Augustus templomtól dél–keletre feltárt újabb falfestmények* in: MSZ 2003/2 (KÖH, Budapest, 2003) 168–171
- Harsányi–Kurovszky–Kovács 2007** Harsányi E. – Kurovszky Zs. – Kovács L., O.: *First Results of the Restitution of a Wall-painting from a Peristyle in Brigetio at Site Civil Town II.* in: *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua* (ed: Guiral Pelegrín, C., Zaragoza, 2007) 407–410.